

Sanat Eğitiminde Kolaj Tekniği ve Richard Hamilton'ın Eser Örneğinin İncelenmesi

Aylin BEYOĞLU¹

Geliş Tarihi: 27.05.2015 Kabul Tarihi: 25.08.2015

Öz

Bu araştırmanın amacı, sanat eğitiminde yer verilen kolaj tekniğinin yeri ve bu tekniği eserlerinde kullanan Richard Hamilton'ın *Günümüzün Evlerini Bu Kadar Farklı ve Çekici Yapan Nedir?*, isimli eser örneğinin incelenmesidir. Betimsel tarama modeli ile gerçekleştirilen araştırmada, Hamilton ve eseri ile sanatçının diğer eserleri, Pop Art akımı, akım sanatçılarının eserleri ve dönemin diğer sanat akımlarıyla ilgili bilgilere yer verilerek değerlendirilmiştir. Araştırmanın sonucunda, sanata yeni bir boyut ve farklı bakış açıları getirmesiyle sanat tarihinde ve Pop Art akımında önemli bir yere sahip olan Hamilton ve eseri, ilk Pop Art resim olarak sanat eğitimi açısından büyük önem taşımaktadır. Sanatçının eseri günümüz sanatında da önemli bir yer edinen, sanatsal yaratıcılıkla bütünleşen bir eser olmuştur. Hamilton, sanatın her alanına, teknolojik imkânların girmesi açısından, önemli isimler arasında yer almıştır.

Anahtar kelimeler: Pop Art, sanat, sanat eğitimi, kolaj, Richard Hamilton

¹ Araş. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı aylingrbz@hotmail.com

---

Collage Technique in Art Education and Assessment of Richard Hamilton's Example Work

---

Submitted by 27.05.2015 Accepted by 25.08.2015

Abstract

The purpose of this study is to examine the collage technique utilized in art education and the work titled *Günümüzün Evlerini Bu Kadar Farklı ve Çekici Yapan Nedir?* (Just what is it that makes today's homes so different, so appealing?) by Hamilton and his work as well as the works by other artists, the Pop Art movement, the works of artists following this movement and information on other movements of the era, thus attempting to emphasize the significance of the issue. The study demonstrates that Hamilton, an individual of gravity in art history and the pioneer in a new dimension and perspectives in the Pop Art movement, as well as his work, the creation of painting as the first Pop Art painting, are highly significant in art education. The artist's work has gained preeminence in today's art, symbolizing artistic creativity. Hamilton has also been an important individual in taking technological means to every field of art.

Keywords: Pop Art, art, art education, collage, Richard Hamilton

Giriş

Modern sanat olgusunun temellerini oluşturan farklı teknikler, farklı yöntemler, farklı anlayışlar, sanata yeni bir boyut ve farklı bakış açıları getirmesiyle sanat tarihinde ve sanat eğitiminde önemli bir yere sahiptirler. Bu araştırmada öncelikle, Pop Art akımı ve sanat eğitiminde örnek teşkil eden Hamilton'ın, *Günümüzün Evlerini Bu Kadar Farklı ve Çekici Yapan Nedir?* eseri ve kullandığı imgelerle oluşturduğu kolaj çalışması, içerisinde yer aldığı akım incelenmiştir. Daha sonra Pop Art akımının temsilcilerinin eserlerinden örnekler ele alınmıştır. Araştırmada son olarak da eserin çağdaşı olan Dünya sanatçıları ile ilişkisi değerlendirilmiştir.

Problem Durumu

Sanat eğitiminin konuları arasında yer alan kolaj tekniği, bireyin çağdaş sanatta farklı yöntemlere yönelmesinde ve çalışmasına yeni anlamlar yükleyerek uygulamasında gerekli görülen tekniklerden biridir. Kehnemuyi (2009, s. 45), kolaj tekniğinin gerekliliğini şu şekilde belirtmiştir: *“Günümüzde görüntüye bağlı anlatımların en şaşırtıcı değişken biçimselliği biriktirme ve yapıştırma sanatı olmuştur. Dadacılık ve Gerçeküstücülük mirasçıları olan biriktirme ve yapıştırma sanatının öfkeli genç kuşağı, çağın kalıntıları ve istenilmeyen atılmış şeylerin içine dalarak, kişiyi ve sanat eleştircisini kızdıran, şaşırtan ve isyan ettiren bu tür plastik sanatı ortaya koymuştur. Alışılmış yağlıboya resimlerin yanı sıra kolaj tekniğini ilk uygulayan Pablo Picasso, Georges Braques, Juan Gris ve Hans Arp yıkıcı ve sert eleştirilere uğramışlardır. Öğretmenin bu tür sanatı ve sanatçıyı çocuğa sevdirep tanıtması çağ içi bir eğitim gereğidir.”* Çağdaş sanatı algılamada geleneksel anlatım araçlarının sanat eğitiminde tek gerece bağlı kalarak, öğretim sürecinde tek yönlü algının pekişmesine olanak sağlayacağı görüşünde olan Ergün (2012) günümüzde temel sanat eğitimindeki sorunlara şu şekilde değinmiştir: *“Yeni ve özgün bir fikri, farklı bir yöntem ve bağlama uygun bir araçla ifadelendirmek istendiğinde, bu isteğin özgürce denenebileceği zihinsel iklimin yaratılması sorunudur.”*

Çağımızda teknolojinin getirdiği yenilikler, sanatçıların da eserlerinde değişimlere yol açmıştır. Bu değişim sürecinde yeni teknikler ve yeni malzemeleri farklı biçimlerde eserlerine uygulayan sanatçıların, sanatın oluşumuna neden olan düşüncelerin de gelişimine sebep olmuştur. Sanatçılar eserlerinde, yeniliğin getirdiği değişimler arasında yer alan kolaj tekniğini de farklı şekillerde uygulamışlardır. Çolak (2009) kolajın çağımızdaki önemini şu şekilde vurgulamıştır: *“Yaşanan ilişkiler bütününden beslenerek ortaya çıkan yapıtta birbirini ardına sıralanan, farklı zaman ve mekân boyutlarından, farklı gerçekliklerden alınan imgelerin aynı düzlemde birleştirilmesi, bu imgeler arasındaki ilişkiler ve ortaya çıkan yeni*

“bütün” çağımızda sanat yapıtlarının genel özelliği olmaktadır.” Kolaj tekniğinde kullanılan her türlü basılı materyaller, aldığı bu eğitimle bireyi uygulamaya, özgür düşünmeye ve yaratmaya yönelteceğinden kolaj tekniği ve tekniği eserlerinde uygulayan Hamilton'un eserinin incelenmesinin bireye eğitim sürecinde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

İngiliz sanatçı Richard Hamilton, *Günümüzün Evlerini Bu Kadar Farklı ve Çekici Yapan Nedir?*, isimli kolaj çalışmasını, *İşte, Yarın* konulu serginin afişi olarak tasarlamıştır. Bu sergi *Bağımsızlar Grubu*'nun açtığı, Pop Sanat çalışmalarının sunulduğu ilk sergi olması ve *Pop* kelimesinin sanatçının bu eserinde ilk kez kullanılması ve çalışmanın verdiği mesaj bu eserin incelenmesi bakımından önem taşımaktadır. Araştırmada, kolaj tekniğine eserlerinde yer veren Richard Hamilton ve eseri ile sanatçının diğer eserleri, eserin içerisinde yer aldığı Pop Art akımı, akım sanatçılarının eserleri ve dönemin diğer sanat akımları ile ilgili bilgilere yer verilerek değerlendirilmiştir.

Yöntem

Araştırmada; sanat eğitimi, kolaj tekniği, sanatçı Richard Hamilton ve sanatçının eseri ile içerisinde yer aldığı Pop Art akımı, akım sanatçılarının eserleri ve dönemin diğer sanat akımları ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Bu araştırma betimsel tarama modeli ile oluşturulmuştur. Araştırma doğrultusunda yerli ve yabancı yazılmış kitaplar, yerli ve yabancı dergiler, web sayfaları, kataloglar, broşürler, konu ile ilgili yapılan tezler incelenmiştir. Araştırma; konu açısından, Görsel sanatlar eğitimi, kolaj tekniği, Richard Hamilton ve *Günümüzün Evlerini Bu Kadar Farklı ve Çekici Yapan Nedir?* eseri ile sınırlandırılmıştır.

Kolaj Tekniği ve Özellikleri.

Kolaj; Fransızca, *coller* sözcüğünden türetilen bir kelime olup *bir araya getirme, birleştirme, yapıştırma* anlamındadır (Sanat Atlası, 2013). Resimde uygulanan kolaj tekniğinde birbirinden ayrı nitelikteki çeşitli malzemeler bir araya getirilip resme farklı anlamlar yükleyerek bütünlük sağlayacak şekilde yapıştırılmaktadır. Görsel sanatlar eğitiminde de gazete, dergi, fotoğraf, plastik, deri, kumaş ve duvar kâğıdı gibi nesnelere yüzey bir araya getirilerek çeşitli uygulamalar yapılmaktadır.

Kolaj elde mevcut olan her türlü basılı, çizili ya da fotografik malzeme ile bir yüzey üzerine yeni bir kompozisyon oluşturacak düzende yapıştırılarak elde edilmektedir. Böylelikle kendileri sanatsal nitelikte olmayan çeşitli malzemeler, yalnızca bir kompozisyon oluşturmak için kullanılmaları sayesinde bir sanat yapıtı meydana getirilebilmektedir (Sözen ve Tanyeli, 2005, s. 137). Ayrıca kolaj işleminde bir bütünden parça kesilerek, bütünlük sağlayacak başka bir çalışma içine yerleştirme ile esere yeni bir anlam yüklenebilmektedir (Oskay, 2013).

Kolajın üç boyutlu biçimi olan montajdır. Bu terimi 1953'te Fransız sanatçı Jean Dubuffet, ev eşyaları gibi buluntu nesnelere oluşan bir kolajı tanımlamak için icat etmiştir. Montaj, gündelik yaşamdaki nesnelere sanata dönüştürür ve boya fırçası, şapka, kaşık, sopa gibi çeşitli hazır nesnelere yapılan tablolar için kullanılmaktadır (Sanat Atlası, 2013).

Kolaj Tekniğinin Sanat Eğitimindeki Yeri ve Önemi.

Kolaj tekniği, geleneksel sanatın sınırlarına bağlı kalmak yerine, sanatı özgür ve yenilikçi kılarak, her tekniğin uygulamada rahatlıkla kullanılmasını sağlaması açısından büyük önem taşımaktadır (Ögel, 1977, s. 33). Sanat eğitiminde kolaj tekniği ile yapılan uygulamalar, hem bireysel hem de grup çalışmalarında bireye teorik ve uygulamalı olarak katkı sağlamaktadır. Öğrenciler kolaj tekniğini, diğer tekniklerle harmanlayarak tek bir çalışmada uygulayabilmektedir. Bunu yaparken de sınırsız malzeme olanaklarına sahiptirler. Dolayısıyla teknik öğrencileri belli bir kalıp içerisinden çıkararak, resmin temel elemanlarını farklı bir bakış açısıyla kurgulamalarında yaratıcılığı tetiklemektedir.

20. yüzyılın başlarında Picasso ve Brague'nın, geleneksel olarak yapıştırma defterlerinde kullanılan kolaj tekniğini sanatsal bir forma dönüştürmesi ve bu teknikle her türlü nesnenin çalışmalarda özgürce değerlendirilmesinden dolayı, modern sanatın gelişiminde belki de en fazla etkiye sahiptir (Ögel, 1977; Sanat Atlası, 2013). Sennett (2002), modern sanata kolajın etkisini şu şekilde açıklar:

Günümüz koşullarına uygun olan bir anlatı türü düşünelim...modern benlik; hurdalar, dogmalar, çocukluk acıları, gazete makaleleri, rastgele sözler, eski filmler, küçük zaferler, nefret ettiğimiz ve sevdiğimiz insanlardan oluşturduğumuz sallantılı bir binadır... insanın yaşam anlatısı bir kolaj, kazai tesadüfi ve doğaçlama olanın bir montajıdır... gündelik yaşantının akışını kağıda dökebilmek sonu gelmez bir oluş süreci içinde asla tamamlanamayan bir benlik halindedir. Bu koşullarda resmin tamamını aydınlatan belirleyici bir değişim anı yada bütünlüklü bir anlatı kurmak olanaksızdır...Kaygan bir benlik ve sürekli oluş halindeki bir kolaj...

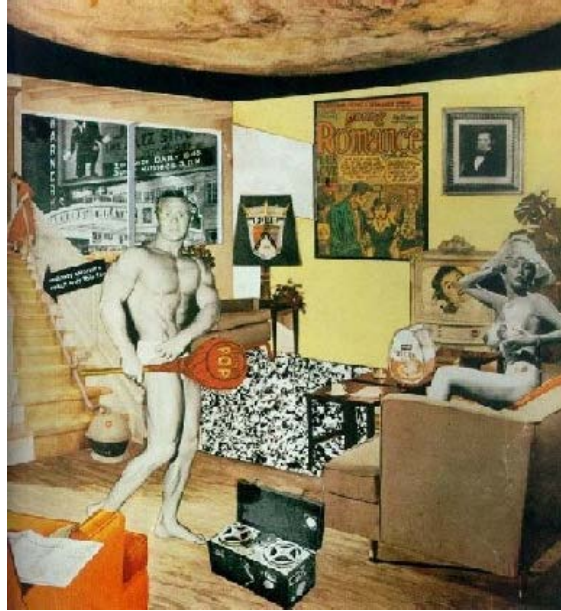
Sanat eğitiminde bireye örnek teşkil edecek Hamilton'ın, *Günümüzün Evlerini Bu Kadar Farklı ve Çekici Yapan Nedir?* eseri ve kullandığı imgelerle oluşturduğu kolaj; teknoloji, tüketim toplumu gibi kavramların gerçek envanteri olarak görülmektedir. (Germaner, 1997, s.11). Uysal (2011) (akt. Öztütüncü, 2015) çalışmasında popüler görsel kültür öğeleri ve kitle iletişim araçlarına şu şekilde değinmiştir: Popüler görsel kültür öğelerine göndermeler de taşıyan eser, dönemde popüler olan hemen hemen her şeyi içinde bulundurmaktadır. Bundan hareketle 1950'lerden 70'lere iletişim ve görüntü teknolojilerinin

gelişmesi ile giderek medya toplumu haline geliş/dönüş dikkat çekmektedir. Dolayısıyla kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla imgeler bombardımanı ve imgeler yığını içinde hangilerinin gerçek olduğu sorusu sanatçıyı düşündürmeye başlamıştır. Düşünceler ise özellikle gerçekliğin yazılı basın ya da ekran üzerinde temsili sunumu, sunulan ile gerçekte yaşananlar arasındaki ince çizgidir.

Richard Hamilton, “Günümüzün Evlerini Bu Kadar Farklı ve Çekici Yapan Nedir?”

İsimli Eserinin İncelenmesi

24 Nisan 1922 doğumlu Britanyalı kolaj sanatçısı ve ressam Richard Hamilton'ın, resme olan ilgisi henüz 10 yaşındayken keşfedilmiştir. Londralı bir işçi ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen sanatçı, lise yıllarında okulu bırakıp gündüzleri bir elektrikçi de çıraklık yapmıştır. Önce mühendislik ve teknik ressamlık eğitimi alan sanatçı, bir dönem reklamcılık ve mühendislik çizimleri üzerinde çalışmıştır. Daha sonra İngiltere’de *Martin Kraliyet Akademisi*’nde sanat eğitimine başlamış ancak eğitimini tamamlamadan bırakmıştır. Marcel Ducamp’tan büyük ölçüde etkilenen Hamilton, sanatçıya destek olmak için Britanya’daki ilk retrospektif sergisinin küratörlüğünü üstlenmiştir. Ducamp gibi Hamilton da kitle kültüründen imgelerin; sosyal, politik ve edebi anlamlarını vurgulamak için yeniden yansıtmıştır (Doğanay, 2011, s. 926).

Resim 1: Richard Hamilton, “Günümüzün Evlerini Bu Kadar Farklı ve Çekici Yapan Nedir?”, 1956, kağıt üzerine kolaj, 26 x 24,8 cm, Tübingen, Kunsthalle (Cumming, 2008, s. 440).

İngiliz sanatçı Richard Hamilton’a ait 1956 tarihli, Resim 1’de görülen *Günümüzün Evlerini Bu Kadar Farklı ve Çekici Yapan Nedir?*, isimli kolaj çalışmasını, *White Chapel Gallery*’de açılan “*İşte, Yarın*” konulu serginin afişi olarak tasarlamıştır. Bu sergi *Bağımsızlar*

Grubu'nun açtığı, Pop Sanat çalışmalarının sunulduğu ilk sergi olmuş ve *Pop* kelimesi sanatçının bu eserinde ilk kez kullanılmıştır.

Sanatçı eserinde, bir oda içerisinde, gazete ve dergilerden kestiği fotoğraflara ve reklâm afişlerine yer vermiştir. Eserin kompozisyonunda; odanın ortasında ayakta duran, çıplak vücutlu, kaslı ve sportmen bir erkek, pop yazılı oldukça büyük bir lolipop şekerini tutarak izleyiciye bakar vaziyette gösterilmiş ve bu figür eserin ana eksenini oluşturmuştur. Eserde ana eksenin sağında, orta planda: bir kanepenin üzerinde, ideal vücut ölçülerine sahip çıplak bir kadın sağ eli başının üzerinde, sol eli göğsünde, yüzü izleyici dönük olarak, kafasına abajur geçirmiş vaziyette, gözleri ise kapalı bir şekilde gösterilmiştir. Yani kompozisyonda: biri erkek ve biri bayan olmak üzere, gri renkte, iki figüre ve arka planda oldukça küçük gösterilen kadın figürüyle, toplam üç figüre yer verilmiştir. Eserdeki, odanın her yeri günlük yaşamı kolaylaştıran eşyalarla doldurulmuştur. Ana eksenin önünde: yerde, siyah renk bir müzik çalar ve ön sol planında; az bir bölümü görünen turuncu bir koltuğa, koltuk üzerinde bir gazeteye yer verilmiştir. Ana eksenin sağ arkasında; kanepedeki çıplak kadının arkasında, telefon görüşmesi yapan, güzel bir kadını gösteren açık bir televizyon, televizyonun arkasında, duvarda asılı, bir aile büyüğü izlenimi veren, küçük bir resim ve hemen onun yanında daha büyük boyutta bir tablo gibi asılmış, Young Romance'ın kapağı gösterilmiştir. Bunların hemen önünde, ana eksenin sağ orta planında; bir sehpa üzerinde, üzeri amblemle kaplı bir abajur yer almıştır. Ana eksenin sol arkasında ise: küçük bir koltuk ve koltuğun arkasında da ışıklı, bol afişli, tabelalı sokağa bakan bir pencere, pencerenin önünde merdivenleri işaret eden siyah üzeri yazılı bir ok, pencerenin yanında ise, bir elektrik süpürgesiyle merdivenlerin en üst basamağını süpüren bir kadın tasarlanmıştır.

Sanatçı eserinde modern insanla alay etmiş gibidir. Eserde ifadesel anlam: çıplak kadın figüründe; kadının rahat pozları bayağılık, umursamazlık ve boş vermişlik izlenimi vermiştir. Ana eksende yer alan çıplak vücutlu, kaslı ve sportmen erkek figürü ise, kendini beğenmiş bir tavır içinde ele alınmıştır. Eserin ifadesini incelediğimizde; eserin genel ifadesinde, sanatçı iğneleyici, eleştirel ve alaycı bir ifadeyi tercih etmiştir. Ayrıca eser, çılgınlık ve uyarıcı bir etki uyandırmaktadır. Sanatçının eserindeki odanın her yerini günlük yaşamı kolaylaştıran eşyalarla doldurması, eserin yapıldığı zamanlardan günümüze kadar insanların; gazete, dergi ve televizyonlardaki reklamlar aracılığıyla *özendirilerek*, evlerini, tıpkı bu kolaj çalışmasında olduğu gibi doldurduklarını ifade etmek amacıyla yapılmıştır.

Eser; başlı başına Pop Art akımının, sembol resimlerinden biri olmuştur. Sembol olarak, lolipop, müzik çalar, reklam afişi, telefon, televizyon, elektrik süpürgesi kullanılmıştır.

Ayrıca duvarda asılı, resimli bir roman kahramanı, masa üstünde de bir teneke kullanılmıştır. Ana eksenin sağ arkasında, abajurun üstünde, Ford amblemi gösterilmiştir.

Eserde sanatçı: son derece anlamlı ve uyumlu bir kolajla teknoloji, tüketim gibi kavramlara dikkat çekmiştir. Ana ekseninde yer verilen kaslı ve sportmen erkek figürüyle, özellikle gücü vurgulamıştır. Odanın içerisinde düzenlediği çalışmayı, tek mekânlı bir kuruluş şeması olmakla birlikte, üç planlı bir kurgu ile kurgulamıştır. Ana ekseninde yer alan erkek figürü, orta planda ve sağında kadın figürü, koltuk, ana eksenin ön planında; yarım gösterilmiş bir koltuk ve müzik çalar, arka planında ise; merdivenler ve merdivenleri süpüren kadın, duvar ve abajur, afiş gibi diğer materyallere yer vermiştir.

Sanatçı eseri düzenlerken, ışık-gölge kaygısı taşımamıştır. Ancak eserinde; iç mekâna özgü bir ışık-gölge düzeni kullanmıştır ve eserin sol arka kısmında bulunan pencere ışık merkezi etkisi taşımıştır. Sanatçı eserinde, yapay olarak pencereden gelen ışığı kullanmıştır. Eserin genelinde aydınlık alanlara yer verilmiş, koyu alanlar oldukça az gösterilmiştir. Figürler ve diğer materyaller ışık-gölge düzeniyle hacim kazanmıştır. Fakat gölgeler yine açık tonda hacim vermek amaçlı kullanılmıştır. Gölgeler, bir şerit halinde, tavanın belirli bir bölümünde ve zeminde, belirli yerlerde hissettirilmiştir. Eserde yer alan figürlerde ve pencerede gri, duvarda sarı tonları ve lolipop şekerinde kırmızı kullanılarak, açık ve orta tonlardan oluşan bir renk düzeni oluşturulmuştur. Esere açık tonlar hâkim olmuştur. Esere hâkim olan gri etki de gazete kupürlerinden oluşturulmuş bir kolaj çalışması olmasından kaynaklanmıştır.

Eserde açık kompozisyon kullanılmıştır. Kompozisyon anlayışı: zengin bir anlatım gücüne sahip, tamamıyla Pop Art akımına özgü olarak düşünülmüştür. İlgi merkezi, ayakta duran erkek figürü ve figürün elinde tuttuğu üzerinde *Pop* yazılı *lollipop şekeri* olmuştur. Hareket şeması; ilgi odağını tek bir bakış noktası üzerinde toplayan erkek figürünün elindeki *lollipop şekeri* ile oluşturulmuştur. Ana ekseninde yer alan bu figürle, sağ orta planda yer alan diğer figür yoluyla hareket, odanın içerisinde dolaştırılarak yine aynı ilgi odağına ulaştırılmıştır.

Eserin Üslup Özellikleri.

Hamilton, bu kolaj çalışmasında; düz, geniş ve genelde dokusuz renk lekelerini, figürleri ve farklı teknoloji materyallerini keserek yapıştırılmıştır. Teknik bir gözle incelenecek olursa, eserde hiçbir kişisel bir dokunuş ve bir fırça izine rastlanmamaktadır. Sanatçının bu çalışmasıyla dâhil olduğu Pop Art akımı, II. Dünya savaşıdan sonra meydana gelen köklü

değişimlerin bir getirisidir (Lippard, 1985). Bu sanat akımında tüketimi çekici hale getirmek için reklamlar, renkli afişler, hatta resimli dergi ve romanlar kullanılmaya başlanmıştır. Pop Art akımı, tüketime yardımcı bir reklam aracı olarak doğmuş ve gelişmiştir. Pop art terimi, sanayiye ve toplumbilime ilişkin özellikler gösteren ve kentsel nitelikler taşıyan, doğaya özgü yeni bir anlamın keşfiyle ortaya çıkmıştır. Pop Sanat, kent kültürünün yaygınlaşmasına bağlı olarak gelişme göstermiştir. Yani Pop Art'ın ortaya çıkışı ve yaygınlaşması sosyolojik değişmelerin bir parçasıdır (Batur, 2003, s. 293). Eserde sembolik bir dile önem verilmiştir. Bu anlatımı daha belirginleştirmek için, teknolojinin birçok materyali açıkça bir arada kullanılmış ve ana konu bu materyallerle desteklenmiştir. Eser, başlı başına Pop Art akımının, sembol resimlerinden biri olmuştur.

Sanatçının Üslubunun Dönemleri.

1952' de Londra' da popüler kültür üzerine tartışmalar yapan Bağımsızlar Grubu' nun kuruluşunda Banham, eleştirmen Lawrence Alloway, Paolozzi, Turnbull ve P. Smithson' la birlikte çalışmıştır. Bu tartışmaların genel ilgi alanı kitle üretimine dayanan kent kültürü olmuştur. Topluluğun kuruluşundan başlayarak üyesi bulunan Hamilton, gerek grubun içinde gerek dışındaki etkinlikleriyle, popüler kültürü konu alan bir sanat anlayışının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 1956' da Bağımsızlar Grubu'nun düzenlediği *İşte, Yarın* adlı sergiye Hamilton, John McHale ve mimar John Voelcker' le birlikte popüler dergilerden, film afişleri ve resimli romanlardan yaptığı kolajlardan bir ortam hazırlayarak katılmıştır (Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 1997). Hamilton yaşamında bir süre Kübizm, Fütürizm akımlarına ilgi duymuş ve ilk olarak soyut çalışmalar üretmiştir. Bu soyut çalışmalarında özellikle devinim halinde, renklerle ve ışıkla belirtilmiş motifler, belirli bir ritmi takip etmektedir. Realizmini koruyarak tüketim sembollerini ve imajları bir kompozisyon içinde birleştirmiştir. Görsellerdeki çeşitlilik, sanatçının çalışmalarının kaos ve kitsch arasında bir dengede bulunmasına yol açmıştır (Öğüt, 2008).

Resim 2: R. Hamilton, Chrysler Firmasına Saygı, 1957, yağlıboya, panel üzerine metal yapraklar ve kolaj, 122x81 cm, Özel Koleksiyon (Lynton, 2004, s. 287).

Hamilton'ın 1955 yılları ve daha sonraları eserlerinde yaptığı araştırmalar onu daha da ileriye götürmüştür. Sanatçı eserlerinde, primitif olmaktan uzak tekniklerle kendine özgü malzemeleri birleştirmiştir. Resim 2'de yer verilen *Chrysler Firmasına Saygı* isimli eseri ile ilgili şu şekilde yorum yapmıştır:

“Bu parlak malzemelerin kullanıldığı nesnelere oluşan bir derlemedir. Asıl motif olan taşıt, tüm anlatım tekniklerini yıkıp, bozar. Sözelimi bir pasaj, fotoğrafın odak noktasında yer alan bir parlaklıktan, odak dışında yer alan parlaklığa doğru kayıyor gibidir. Tabloda, bir ressamın kromu canlandırmasından, bir reklamın ‘krom’ anlamına gelen işaretler yaratmasına geçilmektedir. Chrysler firmasının Plymouth ve Imperial marka arabalar için kullandığı reklamlardan parçalar alınmıştır...” (Lynton, 2004).

1960'lı yıllarda Pop-Art akımı içinde Richard Hamilton da, diğer sanatçılar gibi, kitle kültürünün saptanmasında, kitlenin günlük kullanım alışkanlıklarını eleyerek bir araya getirirken, yine fotoğrafa başvurmuştur. Burada hazır imgeler, fotoğrafın hazır gücüne dayanan bir gereksinim sonucu oluşmuştur. O'nun bu üslubu daha sonra 80'li yıllarda Fotogerçekçi sanatçıların önünü açmıştır (Osterwold, 2007).

Resim 3: R. Hamilton, “Açık Pembe Peyzaj”, 1971, Tuval Üzerine Yağlıboya, Ludwig Müzesi (www.tate.org.uk/art/artworks/hamilton-soft-pink-landscape-p07447).

1971'de sanatçı 60'lı yıllarda popüler olan, bir reklamın görselini kullanarak, Resim 3'te görüldüğü gibi *Açık Pembe Peyzaj* adlı çalışmasını yapmıştır. Eserlerinde genel olarak fotomontaj, kolaj gibi teknikleri uygulamış, fotoğraf üzerinde boyayla müdahalelerde bulunmuştur. Kendine özgü kompozisyon düzeninin ayrıntılarıyla ilgilenmiştir (Öğüt, 2008).

Bazı eserleri Pop Sanat'ın klasik örnekleri sayılan Hamilton'un sanata yaklaşımı bir ressamın duygusal yaklaşımı olmaktan çok, bir mühendisin hesaplı yaklaşımına benzemektedir (Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 1997).

1980'lerde resimlerini bilgisayar destekli yapmaya başlamış ve özellikle baskı resim alanında çalışmıştır. Hamilton, yaşamında bir süre Kübizm, Fütürizm akımlarına ilgi duymuş ve soyut çalışmalar üretmiştir. Bu soyut çalışmalarında özellikle devinim halinde, renklerle ve ışıkla belirtilmiş motifler, belirli bir ritmi takip etmiştir. Daha sonra sanatçının çalışmalarında ki gerçekçiliği koruyarak tüketim sembollerini ve imajları bir kompozisyon içinde birleştirmiştir (Osterwold, 2007).

Resim 4: Richard Hamilton, Vatandaş, 1981-83, tuval üzerine yağlıboya, 206,5x210 cm, Tate Koleksiyonu, Londra, İngiltere (Doğanay, 2011).

Resim 4' te görüldüğü gibi, Kuzey İrlanda Maze hapishanesindeki cumhuriyetçi mahkûmların gerçekleştirdiği *kirli protestoyu* konu alan bir televizyon belgeselinden esinlenmiştir. Sanatçı eserde, hücrenin önünde dikilen üzeri dışkı ile kirlenmiş olmasına rağmen Mesihsel bir görüntüye sahip protestocuyu resmetmiştir (Doğanay, 2011).

Eserin Ait Olduğu Sanat Ortamı İçindeki Yeri.

Hamilton ve diğer Pop Art sanatçıları 1950'lerden günümüze sıradan insanların yaşam ideallerini yansıtmayı hedeflemişlerdir. Kent kültürünün odağını teşkil eden ana anlatım temaları fotoğraflar, çizimler, reklâmlardan alınma imgelem biçimlerini kullanmışlardır. Hamilton'da bu eserinde, Soyut Dışavurumculuğa ve Modernizm'in ideallerine tepki göstermiştir. Pop terimi Londra'da *Çağdaş Sanat Enstitüsü* bünyesinde oluşturulan, *Bağımsızlar Grubu*'nun 1954-57 yılları arasında yaptığı bir dizi toplantıda ilk kez kullanılmıştır. Paolozzi, Hamilton ve Smithson gibi sanatçılar ve mimarlarla, Lawrence Alloway, Tony del Renzio ve John McHale gibi eleştirmenlerin bu toplantılarda birlikte

ürettikleri terim, film, reklam, bilimkurgu ve pop müzik gibi kentsel kitle kültürü ürünlerini tanımlarken ortaya çıkmıştır (Kuspit, 2010, s. 161).

Amerikalı ressam ve grafik sanatçısı Robert Raushenberg, 1950'lerde Soyut Ekspresyonizm'in köktenci öznelliğine tepki olarak gelişen Pop Art akımının habercisi olmuştur. Yeni sanatsal ifade formları arayışında Alman Dadacılık ile tanışmıştır. Bu akım özellikle kolajları ve topluma olan eleştirel bakışı, sanatçıyı Dada'nın temel fikirlerini sorgulamaya ve soyut sanatın baskın etkisine karşılık olarak Yeni-Dadacı kolajlar yaratmaya itmiştir. Robert Raushenberg, 1960'larda en çok Amerikan metropol yaşamının çok katmanlı bir portresini çıkardığı büyük boyutlu, kolaj benzeri dizileri ile dikkat çekmiştir. Başka şeylerle bir araya getirdiği gündelik olayların dergilerdeki fotoğraflarını aktarmak için serigrafi baskı gibi farklı teknikler kullanmıştır (Buchholz, Bühler, Hille, Kaeppele ve Stotland, 2012, s. 483).

Resim 5: Warhol, "Marilyn Monroe", 1967, serigrafi baskı, her biri 91,5x91,5 cm, Andy Warhol Görsel Sanatlar Vakfı, New York (Buchholz ve diğ., 2012, s. 487).

Pop Art sanatçıları arasında yer alan Andy Warhol, belli bir konu ile ilgili tek bir biçimi tuval üzerinde pek çok kez yineleyerek, fotoğrafa özgü olan imgeleri de kaynakları arasına katmıştır. Resim 5'te yer verildiği gibi, sanatçı Marilyn Monroe'nun intiharından sonraki dönemlerde yaptığı bu çalışmada çekicilik ve trajediyi bir araya getirmiştir. Sanatçı, geleneksel portre yapma tarzına, radikal bir yeni teknik kazandırmıştır (Sanat Atlası, 2013). Sanatçının seçtiği temalar arasında film yıldızları gibi ünlüler, kamuoyunun iyi tanıdığı başka kişiler, suçlular, ayrıca ürpertici konularla elektrikli sandalye ve otomobil kazaları yer almaktadır. Sanatçı 1968'de yayınlanan bir demecinde eserlerini şu şekilde dile getirmiştir: *"Bir makine olmayı istediğim için bu şekilde resim yapıyorum. Her şeyi bir makine gibi yapmamın nedeni, tüm yapmak istediğimin bundan ibaret olmasıdır. Herkes birbirinin benzeri olduğu zaman korkunç bir sonuç çıkıyor ortaya."* (Lynton, 2004).

Resim 6: Roy Lichtenstein, “Sarı ve Yeşil Fırça Darbeleri”, 1966, tuval üzerine akrilik, 213,4 x 457,2 cm, Modern Sanat Müzesi, Frankfurt, Almanya (Osterwold, 2007).

Lichtenstein eserlerindeki çıkış noktası ise, fotoğrafçılıkta kullanılan, büyütme tekniğindeki noktalar olmuştur. Lichtenstein eserlerinde fotoğrafçılıkta gren denilen noktacıkların meydana çıkması olayını, mürekkep taşkınlıkları ile oluşan kontörleri, kaba gazete kâğıdı dokusu ve kaydırılmış, eğritilmiş renklendirmeleri kullanmıştır.

“1960’larda Miki Fare, Donald Amca gibi figürleri çiklet ambalajlarından büyüterek resimlemeye yönelmiş, giderek bu reklam imgeleri ve resimli roman parçaları yapıtlarının konularını oluşturmaya başlamıştır. Bundan sonra birkaç yıl içinde New York’un en popüler sanatçısı olan Lichtenstein, bir köpüklü sabun reklamı için basit çizgilerle çizilmiş ve tonlandırılmış banyo yapan bir kadın resmini büyütüp çarpıcı renklerle sunduğu ya da bir resimli roman kahramanının duygusal bir anını gösteren bir magazin karesini aynı biçimde resme dönüştürdüğünde, estetik ve kültürel değerler üzerinde düşünmeye yol açan bir anlatım türü ortaya çıkmıştır.” (Crow, 1987).

Resim 6’da görüldüğü gibi, sanatçı ilk bakışta sadece geniş ölçüde büyütülmüş çizgi roman görüntülerinden büyütüldüğü belli olan ve hemen tanınan bir üsluba sahiptir. Sanatçının çizgi roman imgelerini, seçkin ve geniş ölçekli resimlere çevirmiştir. Çok kontrollü siyah kontur kullanımı eserlerinde dikkat çekici bir özelliğidir (Cumming, 2008, s. 441).

Eserin Çağdaş Olan Dünya Sanatı Örnekleriyle İlişkisi.

Soyut dışavurumculuğun sanatçının kendi duyguları, bilinçaltı güduları ve yaratma eylemi düşünülünce, bir tepkinin oluşması kaçınılmazdır. Artık bazı sanatçılar gerçek dünyanın önemini yeniden düşünerek değerlendirme yapmaya başlamışlardır. Robert Rauschenberg kompozisyonlarında, atılan günlük nesnelere, yani; atık malzemeleri birleştirmiş, Jasper John ise, Amerikan bayrak imgelerini resmetmiştir. Her iki sanatçıda sanatın konumunu sıradan ve bilindik şeyler üzerine oturtmayı başarmıştır. Bu sanatçılar, Dada akımından esinlenen çalışmaları sebebiyle Yeni-Dadacılar olarak tanınmışlardır. Onlar, Amerika Birleşik Devletleri’nin zengin tüketici kültüründe, 1950’lerin sonuna doğru ortaya çıkan Pop Art

akımının doğrudan öncüleri olmuştur. Savaş sonrası yıllarında yaşanan tutumluluk ve yokluğun yerini ekonomik gelişmeye bıraktığı Büyük Britanya'da, bu akımın uygulayıcıları olduğu gibi, İtalya'da da olmuştur (Hollingsworth, 2009, s. 429).

Eserin Başlangıçtan-Günümüze Sanat Tarihi İçindeki Yeri.

Eserin başlangıçtan günümüze sanat tarihi içindeki yerini ele alabilmek için öncelikle; sanatçıların üzerinde durduğu en önemli konulardan biri olan fotoğrafa değinmek gerekmektedir. Resimle fotoğrafın buluşması, sanat ve fotoğrafın ortaklığı açısından önemlidir. Sadece fotoğraf makinasının sağladığı yenilikle görüntünün kopyalanması için değil, nesne veya figürler üzerinde ışık-gölge oyunları ile izleyiciyi hayrete düşürecek görüntüler de yaratmasıyla fotoğrafın resim sanatı içindeki yeri giderek önem kazanmıştır.

Gözle görüleni aynen verme çabası insanoğlunu geçmiş yıllardan beri uğraştırmıştır. Eski Yunan ve Roma sanatlarının belirgin niteliği olan bu eğilim, Rönesans'tan itibaren Batı uygarlığında güçlenmiş, 19.uncu yüzyılda ise doruk noktasına ulaşmıştır. *Karanlık kutu* popüler adıyla *Camera Obscura* ise çağlar boyunca güneşin hareketlerini izlemekte, özellikle güneş tutulmasını incelemekte ve *Ortaçağ*'da ise manzara çizimlerinde kullanılmaktadır (Algan, 1999).

Teknoloji ilerledikçe sanat alanında da yenilikler kendini göstermeye devam etmiştir. Endüstri alanında yapılan değişikliklerle kaşık, çatal, cam, ayna duvar kâğıdı v.b. nesnelerin kendileri, sanatta farklı bir boyutla ele alınmış, sanatçılar tarafından eserin bir elemanı olarak değerlendirilmiştir. Kübizm' de de bu şekilde kullanılan nesnelere amaç, nesnelere taklit etmek yerine, onun gerçeğini aktarabilmek olmuştur. İlk kez Kübizmde kullanılan kolaj tekniğiyle sanat eserine yapıştırılan nesnelere, daha sonra diğer sanat akımlarında farklı şekillerde kullanılmıştır. Kübizm, geleneksel perspektif, ışık- gölge kullanımlarına ve sanatı doğanın taklit edilmesi olarak gören kuramlara karşı çıkmış, doğadaki biçim, doku, renk ve mekânları taklit etmek yerine, kübist formlarla parçaladıkları nesnelere, çeşitli yönlerden aynı anda algılanabilecek biçimde yan yana getirerek yeni bir gerçeklik yaratmıştır.

Resim 7: Pablo Picasso, "Sandalye Hasırlı Natürmort", 1912, tuval üzerine yağlıboya muşamba ve ip, 30x38 cm, Picasso Müzesi, Paris (Hollingsworth, 2009, s. 447).

Picasso, Resim 7'de görüldüğü gibi *Sandalye Hasırlı Natürmort* isimli eserini kolaj tekniğiyle oluşturmuştur. Picasso, eserin büyük bir bölümüne sandalye görüntüsünü yaratmak için gerçek bir muşamba parçası yapıştırmış, diğer nesnelere ise boya kullanarak geometrik formlarla gerçekleştirmiştir. Sanatçı, eserin etrafını halatla çerçevelemiştir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Günümüz sanatının popülerleşmesi ve geleneksel sanat anlayışından uzaklaşması, uzun bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Söz konusu süreci etkileyen, çok sayıda unsur bulunmaktadır. Bu unsurlardan biri olan ve kolaj tekniğinde oldukça sık kullanılan fotoğraf, sadece görüntünün kopyalanması için değil, sanatçıların alışılmışın dışında ve hayret edilecek eserleri izleyiciye sunabilmesi için elde edilen görüntülerin farklı şekillerde kolaj tekniğiyle bir araya gelmesini sağlayarak, fotoğrafın çağdaş sanat içindeki yeri giderek önem kazanmıştır. Çağdaş sanat içerisinde kolaj daha sonraları fotomontaj yöntemine dönüşmüştür. Ergün'ün (2012) yaptığı *Temel sanat eğitiminde ve çağdaş sanatta kolaj ve fotomontaj* isimli araştırmasının sonucunda kolaj tekniğinin önemini şu şekilde vurgulamıştır: "*Tuval yüzeyine yapıştırma ile başlayan kolajın daha sonra fotomontaj yöntemine dönüşen, üç boyutlu kolajlardan dijital kolajlara ve düzenlenmiş fotoğraf uygulamalarına kadar çeşitlenerek, çağdaş sanatta anlatım olanaklarını genişlettiğini söylemek mümkündür.*"

Kolaj tekniğinin, teknolojinin sunduğu olanaklarla resim sanatını olumlu yönde etkilediği ve desteklediği görüşünde olan Öztütüncü (2015) yaptığı çalışmada konunun önemini şu şekilde belirtmiştir: "*Fotoğraf ve kolaj etkileşiminde popüler kültür ve dönemin imgelerinin estetik malzeme olarak kullanılması, resim sanatındaki farklı yöneliş ve arayışları olumlu yönde desteklemiştir. Resim sanatının kolaj kurgu ve uygulama aşamasında sanatçının sahip olduğu üslup özelliği teknolojik unsurlarla şekillenmiştir. Eserde yalnızca içerik değil biçim açısından da görsel kalite ön plana çıkmaktadır.*"

Toprak (2014), yaptığı araştırma sonucunda "fotoğraf sanatıyla ilişki içerisinde olan kolajın yaşam gerçeğini bozarak yaratıcı gücüyle yeni anlamlar üretmek için kullanıldığını, güçlü bir anlatım dilinin olması nedeniyle, kendine özgü teknikler geliştirerek ideolojik ve sanatsal bağlamda çağdaş sanata katkıda bulunduğunu ve toplumsal değişimlere ışık tutmasıyla önemli bir teknik uygulama yöntemi" olduğu kanısına varmıştır.

Sanatçı üslubunun ilk dönemlerinde, kitle kültürünün saptanmasında, kitlenin günlük kullanım alışkanlıklarını eleyerek bir araya getirirken fotoğrafa başvurmuştur. Burada, hazır

imgeler fotoğrafın hazır gücüne dayanan bir gereksinim sonucu oluşmuştur. Sanatçının eserleri, daha sonraki dönemlerde Fotogerçekçi sanatçıların önünü açmıştır.

Araştırmanın sonucunda, Hamilton ve eserinin kitle iletişim araçları ile beslenerek verdiği mesajlarla sanat eğitimi ve Pop Art akımı açısından büyük önem taşıdığı açıktır. Hamilton'ın eseri, Pop Art akımının özelliklerini vurgulayan, tüketim kültürüne dikkat çekerek günümüz sanatında da önemli bir yer edinen, sanatsal yaratıcılıkla bütünleşen, düşüncelere hitap eden bir eserdir. Hamilton, sanatın her alanında teknolojik imkânların kullanılması ve bazı sanatçıların önünü açması açısından önemli isimler arasında yer almıştır.

Günümüz sanatının geleneksel sanat anlayışından uzaklaşarak yeni teknolojilere ayak uydurabilmesi bireyin yaratıcı, araştırmacı, sorgulayıcı ve yorumlayıcı gibi özelliklere sahip olmasını gerektirmektedir. Sanat eğitimi derslerinde kazandırılması amaçlanan bu özellikler, bu eğitim sürecinde bireyin anlatım olanaklarını arttırmaya katkı sağlayarak bireyi destekleyici nitelikte olmalıdır. Hamilton'ın eserinde olduğu gibi, esere imgenin dâhil edilerek diğer kitle iletişim araçlarıyla farklılaştırılmasıyla, sanat eğitiminin, sanatın, sanat yapıtının ve çevrenin gelişen teknolojilerle şekil aldığı ve bireyi destekleyici nitelikte olduğu söylenebilir. Araştırmadan elde edilen sonuçlara dayanarak aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

1. Konu ile ilgili yapılan araştırma Kübizm ve Pop Art akımları arasında kolaj tekniğinin kullanılması açısından daha geniş kapsamlı olarak ele alınarak öğrencilere karşılaştırmalı uygulama çalışmaları yaptırılabilir.
2. Sanat eğitiminde bireye kolaj tekniğiyle yaptırılan uygulama çalışmalarından sonra bireyin yaptığı çalışmanın eser analizini yapması yorum yapma yeteneğini arttıracığından, hem kendi hem de başka bir çalışmayı yorumlaması istenebilir.
3. Kolaj tekniğine bireyin yaptığı diğer çalışmalar yanında uygulama da ağırlık verilebilir. Bireyin birkaç farklı tekniği bu şekilde birlikte pekiştirmesi sağlanabilir.
4. Bu konu ile yapılan araştırmaların ve kaynakların yetersizliği göz önünde bulundurularak bireyin ve eğitimcilerin faydalanabileceği kaynakların oluşumuna katkı sağlanabilir.

Kaynakça

- Algan, E. (1999). *Fotoğraf okuma görüntü çözümlmelerine giriş*. Eskişehir: Çözüm İletişim Hizmetleri Ltd. Şti.
- Batur, E. (2003). *Modernizmin serüveni* (6. Basım). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Buchholz, E., L., Bühler, G., Hille, K., Kaeppe, S. & Stotland, I. (2012). *Sanat*. (Çev. Özer, D. N.). İstanbul: NTV Yayınları.
- Crow, T. (1987). Saturday disasters: trace and reference in early Warhol, *Magazine-Art in America (may 1987)*, pp. 129-136.
- Cumming, R. (2008). *Görsel rehberler sanat*. (Çev. Işın Önel, A. ve Çetinkaya, A.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Çolak, B. (2009). Çağın Ruhü; Parçalı Yaşam, Parçalı Yapıt. Ankara: *Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 3, 35-41.
- Doğanay, E. (Ed.). (2011). *Ölmeden önce görmeniz gereken 1001 resim*. Çin: Caretta Yayıncılık.
- Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi. (1997). *Richard Hamilton*, (Cilt. 2, s. 753). İstanbul: Yapı ve Endüstri Merkezi.
- Ergün, C. (2012). Temel Sanat Eğitiminde ve Çağdaş Sanatta Kolaj-Fotomontaj, *Marmara Üniversitesi Sanat-Tasarım Dergisi*, 3(1). 16-18.
e-dergi.marmara.edu.tr/marustd/article/view/1012001774 adresinden elde edildi.
- Germaner, S. (1997). *1960 Sonrasında sanat*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Hollingsworth, M. (2009). *Dünya sanat tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Kehnemuyi, Z. (2009). *Çocuğun görsel sanat eğitimi* (6. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuspit, D. (2010). *Sanatın sonu* (3. Basım). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Lippard, L., R. (1985). *Pop Art*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Lynton, N. (2004). *Modern sanatın öyküsü*. (Çev. Çapan, C. ve Öziş, S.). İstanbul: Remzi Kitabevi, 258.
- Oskay, A. (2003). Kübist Kolajlar. *İstanbul Kültür Üniversitesi Güncesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 1 (3), 51-56.
<http://hdl.handle.net/11413/285> adresinden elde edildi.
- Osterwold, T. (2007). Pop Art, *English Translation: Lain Galbraith, Taschen Publishing, Los Angeles*, 48-60-212.
- Ögel, S. (1977). *Çevresel Sanat*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Öğüt, Ç. G. (2008). *Popüler kültürün toplumsal etkileri ve Pop Sanat*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez no: 219453).
- Öztütüncü, Ş. (2015). Fotoğraf ve Kolaj Etkileşimine Robert Rauschenberg ve Richard Hamilton Yaklaşımı. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 87-102. Doi: 10.7816.
- Richard Hamilton, "Açık Pembe Peyzaj", 1971, Tuval Üzerine Yağlıboya, Ludwig Müzesi
<http://www.tate.org.uk/art/artworks/hamilton-soft-pink-landscape-p07447> adresinden elde edildi.
- Sanat Atlası. (2013). *Kolaj, Richard Hamilton* (s. 28-542). İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- Sennett, R. (2002). *Kamusal İnsanın Çöküşü*. (Çev. Durak, S. ve Yılmaz, A.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2005). *Sanat ve terimleri sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Toprak, A. (2014). *Fotomontaj ve Kolaj tekniğinin ideolojik ve sanatsal bağlamda kullanımı*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.